

JANNES A. DE HAAN

LANDHUIZEN EN VILLA'S IN NEDERLAND TUSSEN 1840 EN 1916

Utrecht (Academische Uitgeverij Eburon) 2016, 472 pp.,
ills. in zwart-wit, ISBN 978 9463 010 771, € 29,50

De handelseditie van Jannes de Haans dissertatie over villa's en landhuizen in de periode 1840-1916 heeft, net als de dissertatie zelf, geen ondertitel meegekregen die aangeeft dat het boek over plattegronden gaat. Ook de gekozen omslagillustratie, een groot kantoorgebouw met woning, of andersom, verbaast nogal. Maar goed, op een dergelijk boek zat de architectuurgeschiedenis wel te wachten. Niet alleen vanwege het altijd interessante gebouwtype – waarover James Ackerman schreef dat het door zijn antistedelijke verbeelding het meest constante gebouwtype van de afgelopen 2000 jaar is – maar ook met het oog op de methodologie van het vak. Plattegrondanalyse maakt weliswaar al sinds jaar en dag deel uit van de betere kunsthistorische gebouwanalyse, maar vrijwel nooit – uitzonderingen als Erik Mattie's onderzoek naar woonhuizen en villa's in Amsterdam-Zuid daargelaten – in de vorm van een zelfstandige subcategorie zoals dat bij stijlgeschiedenis en architectuurtheorie wél het geval is. Laat staan als afzonderlijke plattegrond*geschiedenis* die, los van de stijlgeschiedenis, de plattegrondontwikkeling over een bepaalde periode weergeeft en daarmee indirect ook de ideeëngeschiedenis en de geschiedenis van de wooncultuur is. Als de 'essentie' van een gebouw al bestaat, dan ligt die vaak eerder besloten in de plattegrond dan in de gevel.

Op papier moet het mogelijk zijn zich geheel en al op de plattegrond van een bepaald gebouwtype te storten, maar in de praktijk blijkt dat nog knap lastig. In de hoofdstukken 4 en 5 van dit boek bijvoorbeeld, die de ontwikkelingen rond 1900 behandelen, kan De Haan niet om de Gooise boerderijstijl heen en zoals de benaming al aangeeft is dat een stilistische categorie. Regelmatig beweert de auteur dat de neogotiek – let wel, een stijlbegrip – de aanjager was van een vrijere villaplattegrond. Dat lijkt me zeer aanvechtbaar en voorbeelden daarvan in Nederland noemt hij ook niet.

Maar het is tenminste nog een concrete bewering. Helaas kent De Haans plattegrondgeschiedenis – toch al geen feest om te lezen – ook tal van uitweidingen over stilistische en andere aspecten die de vaart uit het

verhaal halen en vaak niet noodzakelijk zijn. Hij deed mij in dit boek vaak denken aan een rondleider die onderweg regelmatig struikelt en onnavolgbare, wollige betogen houdt waarin van alles aan elkaar wordt geknoopt, maar die, zodra hij eenmaal bij een nieuwe villa is aangekomen, toch weer verrast door je op een andere manier naar het gebouwtype te laten kijken en op interessante details en groeperingen van vertrekken te wijzen: op de trits keuken, dessertkamer en eetzaal, het verschil tussen de Engelse hall en de Nederlandse hybride woonhal (hoewel hij die alleen op pagina 273 zonder omhaal van woorden goed weet uit te leggen), de opkomst van de bedroom suite, de 'north corridor'-oplossing en een baanbrekende ruimtescheppende schakeling van vertrekken bij een villa in Noordwijk van Eduard Cuypers. Dat is allemaal niet zo vreemd, want De Haan geldt al jaren als kenner bij uitstek van de negentiende-eeuwse en vroegtwintigste-eeuwse villa en haar plattegrond. Dat bewezen zijn eerdere studies over villa's en villaparken in Bloemendaal en het Gooi. Vandaar zijn uitgebreide, over de jaren opgebouwde detailkennis van het onderwerp. Het is daarom jammer dat zijn proefschrift niet geworden is wat het had kunnen zijn. Daarvoor zijn de betogen te maximalistisch, lijken ze te haastig en slordig opgeschreven en leidt de gekozen systematiek tot te veel herhalingen. Dit nog afgezien van de vele fout gespelde namen, drukfouten, niet gecorrigeerde zinnen en per abuis niet geschrapte alinea's die naar elders verplaatst zijn. Een corrector of een redacteur lijkt deze handelseditie niet te hebben gehad. De tekst valt vrijwel een-op-een samen met het proefschrift, inclusief fouten; alleen de uit dissertaties beruchte decimale hoofdstukindeling, die hier misschien nog enig houvast had kunnen bieden, is weggelaten. Het boek wekt de indruk in grote haast te zijn uitgegeven.

De Haans boek kent ongeveer evenveel dieptepunten als hoogtepunten. Voor de volhouder zijn die laatste er zeker en je moet ook constateren dat deze studie onze kennis van de villaplattegrond en daarmee de villa in het algemeen een heel eind vooruithelpt. Behalve de

hierboven vermelde analyses van plattegrondoplossingen en -varianten en de ruime aandacht voor prijzen van verschillende categorieën villa's, vind ik de relaties die De Haan legt tussen de villaplattegrond en de negentiende-eeuwse standenmaatschappij tot de sterkere passages behoren. Regelmatig citeert hij uit het, ook in het Nederlands vertaalde, etiquetteboek *Mann von Welt* (1802) van G.J. Wenzel. Publicaties als *Leven op stand* (Ileen Montijn), *Kaatje ben je boven* (Barbara Henkes e.a.), *Beelden van een buitenplaats* (Rob van der Laarse e.a.), *Onder aristocraten* (Jaap Moes), *Een deftig bestaan* (Joop de Jong), Sibylle Meyers studie over 'bürgerliche Repräsentation' in het wilhelminische woonhuis in Duitsland en andere socioculturele studies over wooncultuur in de negentiende en vroege twintigste eeuw zijn door De Haan in zijn analyses meegenomen. Volkomen terecht en de blik verruimend. Want de negentiende eeuw was de eeuw van het scheiden. Niet alleen werden de standen uit elkaar gehaald, feitelijk alle menselijke activiteiten, leefsfere, wetenschappen, 'rassen' en politieke opvattingen werden onderzocht en kregen hun plaats toegewezen. Datzelfde proces vond plaats in de villa, waar alle activiteiten (wonen, eten, slapen, studeren, bedienen, ontvangen, baden) een apart vertrek kregen. De belangrijkste scheidingen waren die tussen bewoners en personeel (zoals Viollet-le-Duc al opmerkte groter dan onder het ancien régime), tussen man en vrouw en tussen representatie en privédoel. Vooral dat laatste, met de cultuur van visites, diners, soirees, recepties en bals, was bij de grotere landhuizen en villa's voor permanente bewoning van cruciaal belang. De salon, die tussen 1800 en 1820 als 'visitekamer' opkwam en na 1900 geleidelijk weer verdween, vaak ook de eetzaal, de bibliotheek, de biljartkamer en soms de rookkamer (in Nederland vrij zeldzaam) behoorden tot het representatieve domein en waren volgens bepaalde sociale conventies ingericht. De representatiedwang, het souterrain met dienstvertrekken en de strakke driebeukige indeling van de plattegrond, hetzij symmetrisch, hetzij asymmetrisch: dat waren de drie meest opvallende elementen bij de verschijningsvorm en inrichting van de negentiende-eeuwse villa. Dat alles veranderde aan het eind van de eeuw onder invloed van het Engelse landhuis met zijn onregelmatige plattegrond, zijn 'hall', zijn dienstvertrekken in een uitgebouwde vleugel op de begane grond en, na M.H. Baillie Scott, de in elkaar overlopende vertrekken. Die invloed van het Engelse landhuis is onomstreden, maar werd ook steeds weer rechtgetrokken omdat hij te sterk was verbonden met de Engelse klassenmaatschappij en de specifiek Engelse sociale codes, zoals onder meer A.W. Weissman al constateerde.

Hoewel de focus op plattegrondgeschiedenis modern en vernieuwend is, vertoont het boek een gedateerde tendens tot verheerlijking van – in Berlagiaanse

terminologie – het 'echte', 'eerlijke' en 'sobere' van de landhuizen en -huisjes na 1900 versus een vermeende 'opgelegde schilderachtigheid' en de 'gekunsteldheid' van de negentiende eeuw. De Haan lijkt uit te gaan van een nogal verouderde visie op de negentiende eeuw als een eeuw die voortdurend ergens in tekortschoot, die iets niet begreep, die maar geen vrije villaplattegronden wist te ontwikkelen en die daarin pas na 1895 het licht zag. Maar toen lag de weg naar de moderne tijd helemaal open – lees Pevsner, Hitchcock, Giedion en anderen. Wat hij intussen niet ziet is dat de verwetenschappelijking van de bouwkunst vooral in Duitsland plaatsvond, met name aan de polytechnische scholen daar. De wetenschappelijke benadering van gebouwtypen als scholen, ziekenhuizen, gevangenissen, woonhuizen en villa's (hygiëne, ventilatie, circulatie, comfort, bezonning, doelmatige plattegronden et cetera) kwam voort uit de negentiende eeuw en resulteerde in het 143-delige *Handbuch der Architektur* en de 17-delige *Grundriss-Vorbilder* van Ludwig Klasen, merkwaardig genoeg niet in De Haans bibliografie te vinden. De moderne bouwkunst ontstond uiteindelijk in Duitsland en niet in Engeland. De Engelse vrije plattegrond was rond de eeuwwisseling een tijdelijke katalysator; een van de aspecten van de modernisering van het landhuis zoals die in Duitsland en andere Europese landen al langere tijd gaande was.

Wat betreft de opzet van het onderzoek, deelt De Haan de periode 1840-1916 in vier tijdvakken in: 1840-1874, 1874-1890, 1890-1902 en 1902-1916. Hierdoor ontstaan zoals gezegd veel herhalingen en worden telkens achtereenvolgens de grote landhuizen en villa's, de middelgrote en de kleinere behandeld. Binnen dat kader onderzoekt en beschrijft hij vervolgens de villa's waarvan de plattegronden zijn opgenomen in bouwkundige tijdschriften en albums, zoals Viollet-le-Duc's *Habitations modernes* – de uiterst mysterieuze, geavanceerde 'villa près Scheveningen' heeft ook hij helaas niet kunnen traceren – , J.H. Leliman's *Album. Verzameling van bouwkundige schetsen en ontwerpen* (1863-1866) en voor de periode 1895-1915 *Het moderne landhuis in Nederland* van Leliman jr. en Sluiterman (1916) en de afleveringen van *Het Huis oud en nieuw* van Eduard Cuypers. Ik begrijp de achterliggende gedachte – het uitgebreide onderwerp wordt op die manier beter hanteerbaar – maar aan een dergelijke systematiek, die zich uitsluitend op secundaire bouwkundige literatuur baseert, kleven tal van nadelen.

De Haan is er zich, zo blijkt uit een opmerking in de inleiding, terdege van bewust dat de overgrote meerderheid van villa's in het Gooi door bouwondernemers is neergezet, maar hij doet daar vervolgens bitter weinig mee. Hij neemt geen plattegronden van dergelijke villa's in zijn onderzoek op, hoewel die vrij gemakkelijk te achterhalen zijn. Hetzelfde geldt voor negentiende-eeuwse fabrikantenvilla's, zoals de chaletvilla's

van Gerrit Beltman in Twente, die tot de meest opmerkelijke uit die periode behoren. Vanwege de gevolgde methodiek heeft hij het ook niet nodig gevonden om in zijn inleidende hoofdstuk een overzicht te geven van de negentiende-eeuwse villa- en buitenplaatslandschappen, die aanzienlijk verschilden en veel grotere gebieden van de natiestaat Nederland besloegen dan in de zeventiende en achttiende eeuw. Vooral de Utrechtse Heuvelrug en de geaccidenteerde, ‘romantische’ omstreken van Arnhem en Nijmegen werden de nieuwe vestigingsgebieden van kooplieden-bankiers, Indischgasten en renteniers uit het westen. En daar gebeurden interessante dingen, want ver van de stijve conventies in het westen durfden Amsterdammers kennelijk meer te experimenteren. Bij het Velperplein in Arnhem verrees rond 1840 een van de allereerste en bovendien spraakmakende ‘Engelse’ villa’s van ons land in een min of meer ‘Italianate’-Palladiaanse stijl, waarschijnlijk van de hand van de Amsterdamse ar-

chitect John Thomas Hitchcock. En op de flanken van de stuwwal aan de westkant van Arnhem verrees al in 1857 in opdracht van de Amsterdammer Claude Daniel Crommelin een landhuis met rieten kap, dubbele veranda’s en een plattegrond die gebaseerd was op een hoog boven de Hudson gelegen villa van de Amerikaanse architect Alexander Jackson Davis. Het was zeker een van de eerste ‘amerikanismen’ in de Nederlandse architectuur. Allemaal nooit in een tijdschrift verschenen, maar het zijn wel voorbeelden die laten zien dat je er niet zomaar op kunt vertrouwen dat het bladeren in bouwkundige literatuur een adequaat beeld geeft van de Nederlandse villabouw. Er blijft te veel interessants onder de radar, mede doordat De Haan vanwege zijn eerdere studies over Bloemendaal en het Gooi weinig oog heeft voor de ‘provincie’. Maar Arnhem had toch echt dertig jaar eerder dan Hilversum een spoorwegverbinding met Amsterdam.

WILFRED VAN LEEUWEN

ROB GRUBBEN, TACO HERMANS (RED.)

'ZIJ WAREN VAN GROOTE EN ZWARE STEENEN'

RECENT ONDERZOEK OP HET GEBIED VAN KASTELEN
EN BUITENPLAATSEN IN NEDERLAND

Wijk bij Duurstede (Stichting Kastelenstudies Nederland) 2017, 292 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 9082 797 305, € 30,00

Op 15 december 2017 werd tijdens de studiedag *Open – gesloten. De toegankelijkheid van kastelen, steden en buitenplaatsen*, georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, de bundel *'Zij waren van groote en zware steenen'* gepresenteerd. De bundel is uitgegeven door de Stichting Kastelenstudies Nederland (SKN), die in augustus 2016 werd opgericht als wetenschappelijk podium voor de Nederlandse castellologie. Er verschijnen voortdurend dissertaties, scripties en onderzoeksrapporten met het kasteel of de buitenplaats als onderzoeksobject. Juist dit wetenschappelijke onderzoek ontbeert mogelijkheden voor publicatie in den brede. 'Zo', aldus de redactie, 'ontstond een stuwmeer aan relevant, maar voor een groter publiek ontoegankelijk materiaal.'

De bundel bevat elf artikelen en toont dat de kasteelenkunde in ons land in beweging is. Niet zo heel lang geleden lag de nadruk voornamelijk op de utilitair-militaire aspecten van het kasteel en was er weinig ruimte voor een meer interdisciplinaire benadering.

Hoewel ook artikelen zijn opgenomen van klassiek castellologische snit, laat de bundel zien dat men verder kijkt dan de eigen discipline.

Een van de bijdragen behandelt een lijst uit 1652 waarin een aantal kastelen in de omgeving van 's-Hertogenbosch op 'sterckte' wordt gekwalificeerd. De auteurs leggen overtuigend uit dat in die tijd met 'sterck' niet zozeer de reële verdedigbaarheid werd bedoeld (bijvoorbeeld zwaar muurwerk of een grachtenstelsel), maar de mogelijkheid om in deze complexen soldaten en ruiters te legeren. Deze eenheden moesten de Meierij, het aan Den Bosch onderhorige platteland, vrijwaren van plunderende huurlingen die met het verstrijken van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 werkloos waren geraakt. De belangrijkste wegen rond de Brabantse stad konden zo worden beveiligd. Het artikel biedt een zeventiende-eeuws perspectief op het fenomeen kasteel en wordt afgesloten met een beredeneerde beschrijving van alle in de lijst genoemde kastelen.

Een ander artikel combineert een archeologische